

Poljoprivredno radništvo i radnici-seljaci na području Savske banovine od 1929. do 1939. godine

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

1.

O poljoprivrednom radništvu Hrvatske pisano je vrlo malo.¹ Razloge tome treba tražiti u strukturi sela, budući da su i siromašni seljaci radili kao poljoprivredni radnici na veleposjedima ili kao šumski radnici na sječi velikih drvnih kompleksa. Ako kao poljoprivredne radnike iskažemo one, koji su se prilikom jedinog međuratnog popisa stanovništva po zanimanjima 31. ožujka 1931. deklarirali kao najamni radnici u poljoprivredi po svom glavnom zanimanju, tada je takvih radnika bilo 95.924 ili 36% sveukupnog radništva Savske banovine (Tabela 1). Zapravo je njihov broj bio znatno veći.

Raspored poljoprivrednog radništva na području sjeverne Hrvatske bio je vrlo neujednačen. U istočnoj Hrvatskoj bilo je 50.039 poljoprivrednih radnika i radnica, ali je u poljoprivrednim regionima sjeveroistočne Slavonije njihova koncentracija bila najveća i tu je živjelo i radilo 30.081 poljoprivredni radnik i radnica, koji su činili gotovo polovicu radne snage na tom području. Ni u jednoj drugoj regiji nemamo tako visok broj poljoprivrednog radništva. Na području Like njihov je broj ispod četiri tisuće. Prema tome je na području sjeveroistočne Slavonije bila glavnina poljoprivrednog radništva Savske banovine, što je i razumljivo s obzirom na velik broj veleposjeda što su nastali na prostorima koje su napustili Turci. Zanimljiva je pojava da je u nekim regijama postotak poljoprivrednog radništva u cjelokupnoj radnoj snazi neobično visok,

¹ Ovaj je rad dio VI-og, XI-og i XIII-og poglavlja disertacione radnje »Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine«, obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1. III 1978. U novije vrijeme problematikom agrara u međuratnom razdoblju bavi se mr Zdenka Šimončić-Bobetko (Agrarna reforma i kolonizacija na području Virovitice u međuratnom razdoblju, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 21, Slavonski Brod 1984, 177—203, i Ekonomske i posjedovne prilike čabarskog područja i provođenje agrarne reforme između dva rata (1918—1941), ČSP, 1984, br. 3, 53—73), a za Slavoniju posjedovne odnose istražuje dr Mile Konjević.

Tabela 1.

RADNIŠTVO U PRIMARNIM, SEKUNDARNIM I TERCIJARNIM DJELATNOSTIMA 31. III 1931.
PO REGIJAMA NA PODRUČJU SAVSKE BANOVINE*

Regija I i II stepena	Djelatnosti					
	Primarne		Sekundarne		Tercijarne	
	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno
I. ISTOČNA HRVATSKA						
1. Sjeveroistočna Slavonija	50.038	48	36.717	36	16.657	16
2. Jugozapadna Slavonija	30.081	49	20.888	34	9.841	17
3. Bilogorsko područje	7.968	38	9.116	43	3.887	19
	11.989	55	6.713	31	2.929	14
II. SJEVEROZAPADNA HRVATSKA						
4. Međimurje i varaždinski kraj	28.041	25	51.497	46	32.384	29
5. Hrvatsko zagorje	5.411	41	4.979	38	2.625	21
6. Gornja Posavina	3.908	46	3.552	42	984	12
7. Zagrebačko područje	8.924	52	5.869	34	2.492	24
8. Koprivničko-križevačko područje	4.495	7	34.399	54	25.240	39
	5.303	59	2.698	30	1.043	11
III. GRANIČARSKA HRVATSKA						
9. Pokuplje, Banija i Kordun	10.759	46	7.703	33	4.878	21
10. Lika	7.039	44	5.970	38	2.860	18
	3.720	50	1.733	23	2.018	27

Tabela 1. — nastavak

Regija I i II stepena	Djelatnosti							
	Primarne		Sekundarne		Tercijarne			
	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno	apsolutno	relativno
IV. SJEVERNO PRIMORJE	7.086	29	11.373	46	6.083	25		
11. Gorski kotar	1.330	23	3.711	64	721	13		
12. Hrvatsko primorje	5.756	23	7.662	41	5.362	36		
SAVSKA BANOVINA	95.924	36	107.290	41	60.002	23		
Dalmacija	12.290	33	12.571	34	12.157	33		
Baranja	7.049	76	1.562	17	619	7		
Dvor	379	54	246	36	72	10		
Hrvatska bez krajeva pod Italijom	115.642	37	121.669	40	72.850	23		
Jugoslavija	481.729	40	447.611	37	278.227	23		

* Podaci iz Definitivnih rezultata popisa stanovništva 31. III 1931, IV, Sarajevo 1940, 205—263.

iako su to nerazvijene privredne strukture s malom mogućnošću zaposlenja. Npr. na koprivničko-križevačkom području poljoprivredno radništvo čini 59% zaposlenih, na bilogorskom području 57% a u Gornjoj Posavini 52%. Ovo je radništvo ovdje glavna radna snaga, jer druge gotovo nije ni bilo uslijed malobrojnih tvornica i još više njihovih malih kapaciteta. Ta je slika jasnija ako se promatra struktura radništva na razini kotara. U procentualnom izrazu Graničarska Hrvatska ima isti postotak poljoprivrednog radništva kao sjeveroistočna Slavonija, i dok na području Vukovara poljoprivredno radništvo čini 87% najamne radne snage, na području Slunja taj je procent 82%.

Detaljniju sliku strukture poljoprivrednih radnika na području Savske banovine u odnosu na cijelu Jugoslaviju i u odnosu na regije možemo očitati iz tabele 2. Poljoprivredno je radništvo, 31. III 1931, sačinjavalo 57% radnika i 43% radnica, te prema tome žene — kao slabije plaćena i eksploataciji manje otporna radna snaga — zauzimaju važno mjesto među poljoprivrednim radništvom. U nekim krajevima udio ženske radne snage premašuje polovicu ukupnoga poljoprivrednog radništva (Hrvatsko primorje 67%, Gorski kotar 57%, Lika 56%, Pokuplje, Banija i Kordun 50%). U istočnim krajevima Savske banovine je obratno. Postotak muških radnika znatno premašuje postotak žena, i u istočnoj Hrvatskoj žene sačinjavaju samo 39% poljoprivrednog radništva. Poljoprivredno radništvo nazivalo se raznim imenima u popisu stanovništva 1931. Suprotno industriji, najveći postotak poljoprivrednog radništva radi pod nazivom nadničari. Broj pravih, tj. socijalno osiguranih radnika je veoma malen, i bio je samo 2796 osoba (2400 radnika i 396 radnica). Nasuprot tome, 50.978 muškaraca i 39.290 žena iskazano je kao nadničari, ljudi s malim posjedom ili uopće bez posjeda, koji moraju raditi na raznim poslovima kako bi sebi nabavili sredstva za život. Pojam nadničar ne uključuje stalnost zaposlenja. Njihov rad, a i njihove zarade samo su povremeni i obično ispod nivoa životne egzistencije. Treba istaći da u poljoprivredi gotovo uopće nema šegrta. Kadrovi za poljoprivredu školovali su se u poljoprivrednim školama u Križevcima i u Slavonskoj Požegi, a ponegdje i na kraćim tečajevima koji su se počeli održavati na sredini tridesetih godina. Tehnička opremljenost poljoprivrednih posjeda bila je slaba, jer je ručna snaga poljoprivrednih radnika bila jeftinija od strojeva i njihova održavanja, te se uslijed pritiska mase nezaposlenih poljoprivrednih radnika za vrijeme krize javlja pokret protiv strojeva i tendencija da se poljoprivredni radovi obavljaju najprimitivnije.

Popis stanovništva 31. III 1931. ne iskazuje pravi broj poljoprivrednih radnika, jer je on mnogo veći. Prema navodima Državne statistike u Beogradu broj poljoprivrednih radnika u Jugoslaviji se svake godine povećavao uslijed proletarizacije sela i nesposobnosti sekundarnih i terciarnih djelatnosti da prime višak seoskog stanovništva. Nemajući kamo taj višak seoskog stanovništva ostajao je na selu, skriven na sitnim i malim seoskim posjedima, obično među članovima seljačkih porodica. Popis proveden potkraj ožujka, kada poljoprivredni radovi još nisu bili u punom jeku te mnogi siromašni seljaci još ne rade na veleposjedima, svakako se zbog toga mora koristiti s rezervom, jer je poljoprivredni

radnik i siromašni seljak često sinonim istog pojma. Poljoprivrednog radnika i siromašnog seljaka poistovjetio je i glavni referent na kongresu Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika održanom 1937. u Novom Sadu.² Zapravo, osim u Vojvodini i nešto u Slavoniji i u Srijemu, u drugim krajevima nema pravoga poljoprivrednog radnika — proletera, jer isključivo najamni rad na tuđem posjedu nije pružao garanciju ni osnovu životne egzistencije, pa takvi radnici traže zaposlenje u sekundarnim djelatnostima. Radna snaga za poljoprivredna dobra regrutirala se iz neposredne okoline dobra, iz redova siromašnih seljaka, te se samo u iznimnim slučajevima, i u vrijeme najvećih poljoprivrednih radova, uzima sa strane (Tabela 2).

2.

Poljoprivreda Savske banovine nije mogla apsorbirati velik broj poljoprivrednih radnika. Izuzev velikih posjeda u Slavoniji, u ostalom dijelu Savske banovine seoska gospodarstva obično nisu zapošljavala najamnu radnu snagu, već su radila uz pomoć posudbe radne snage (moba za kosidbu, žetvu, berbu itd.). Statistički je prilično teško iskazati broj posjeda kojima je trebala najamna radna snaga za obradu zemlje, budući da je veliki posjed mogao biti vlasništvo jednog čovjeka s malobrojnim članovima obitelji, koji je zemlju morao obrađivati uz pomoć strojeva i najamne radne snage, ali je isto tako na velikom posjedu mogla živjeti mnogočlana obitelj koja je sama uspijevala obraditi čitavu površinu. Ekonomist Slavoljub Dubić ustanovio je anketom na križevačkom području da je 68% posjeda iznad pet hektara primjenjivalo u većem stupnju tuđu radnu snagu, ali da je samo posjed iznad 15 hektara bio isključivo orijentiran na rad poljoprivrednih radnika ili strojeva.³ Mnogi su veleposjednici davali zemlju u zakup direktno seljacima. Prema Kukoleči, na teritoriju Hrvatske je na jedan hektar obrađivog zemljišta dolazilo 0,58 radne snage i 0,14 stočne.⁴

U ožujku 1931. na području Savske banovine bilo je 3460 seoskih posjeda veličine 20—200 hektara i 156 posjeda veličine iznad 200 hektara (Tabela 3). Na toj je zemlji radilo — kako sam već napomenula — 93.696 poljoprivrednih radnika. Najviše velikih posjeda bilo je u Slavoniji. U sjeveroistočnoj Slavoniji bilo je više veleposjeda površine iznad 200 ha (69) nego u jugozapadnoj Slavoniji (19), ali je i poljoprivredno radništvo u sjeveroistočnoj Slavoniji bilo brojnije. U toj regiji svaki poljoprivredni radnik imao je obrađivati 4,92 ha zemljišta veleposjeda,

² Neki jugoslavenski ekonomisti bili su žestoki protivnici ovog poistovjećivanja (V. Bajkić u *Narodnom blagostanju*, 2. XII 1937, 779). Međutim, broj najamnih radnika u poljoprivredi neprestano se povećavao usprkos mehanizaciji i nepovoljnom stanju poljoprivrednih veleposjeda. Tako prema navodima Državne statistike u Jugoslaviji je 1929. bilo u poljoprivredi 396.422 najamna radnika, a 1935. godine 415.201 (*A. Benko Grado*, Plate i zarada u poljoprivredi, *Indeks*, 1935, 1—2).

³ S. Dubić, Prilog istraživanju seljačkoga gospodarstva, Križevci 1933, 58.

⁴ S. Kukoleča, Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata, *Ekonomist*, 3/1952, 60.

Tabela 2.
RADNICI I RADNICE SAVSKE BANOVINE U PRIMARNIM DJELATNOSTIMA 31. III 1931.
PO REGIJAMA I I II STUPNJA*

Regije I i II stupnja	Radnici						Radnice					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
I. ISTOČNA HRVATSKA	1201	29088	50	4	30343	61	200	19224	272	—	19696	39
1. Sjeveroistočna Slavonija	592	17896	39	4	18531	62	78	11287	185	—	11550	38
2. Jugozapadna Slavonija	429	4491	7	—	4927	62	91	2891	59	—	3041	38
3. Bilogorsko područje	180	6701	4	—	6885	57	31	5046	28	—	5105	43
II. SJEVEROZAPADNA HRVATSKA	742	15239	17	17	16015	57	144	11676	206	—	12026	43
4. Međimurje i varaždinski kraj	167	2819	2	—	2988	56	93	2308	22	—	2423	44
5. Hrvatsko zagorje	36	1863	3	—	1902	49	7	1954	45	—	2006	51
6. Gornja Posavina	157	4965	3	—	5125	57	17	3730	52	—	3799	43
7. Zagrebačko područje	337	2549	9	17	2912	65	26	1473	84	—	1583	35
8. Koprivničko-križevačko područje	45	3043	—	—	3088	58	1	1211	3	—	1215	42
III. GRANIČARSKA HRVATSKA	114	5096	4	—	5214	48	9	5483	53	—	5545	52
9. Pokuplje, Banija i Kordun	95	3467	3	—	3565	50	8	3433	33	—	3474	50
10. Lika	19	1629	1	—	1649	44	1	2050	20	—	2071	56

Tabela 2. — nastavak

Regije I i II stupnja	Radnici						Radnice					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
	IV. SJEVERNO PRIMORJE	374	2880	1	—	3255	45	49	3769	13	—	3831
11. Gorski kotar	40	553	—	—	593	43	25	702	10	—	737	57
12. Hrvatsko primorje	334	2327	1	—	2662	33	24	3067	3	—	3094	67
SAVSKA BANOVINA	2430	52303	72	21	54826	57	402	40152	544	—	41098	43
Dalmacija	521	5139	3	2	5665	46	73	6522	30	—	6625	54
Baranja	332	4424	1	1	4758	67	63	2185	43	—	2291	33
Dvor	9	191	—	—	200	53	—	174	5	—	179	47
Hrvatska bez krajeva pod Italijom	3292	62057	76	24	65449	56	538	49033	622	—	50193	44
Jugoslavija	21573	285411	149	166	307299	64	4357	167018	3053	2	174430	36

* Podaci iz Definitivnih rezultata popisa stanovništva od 31. III 1931, IV, Sarajevo 1940, 203—263.

1 — radnici, 2 — nadničari, 3 — kućne pomoćnice i sluge, 4 — šegrti, 5 — ukupno, 6 — učesće muških, odnosno ženskih radnika u ukupnom poljoprivrednom radništvu.

Tabela 3.

POSJEDI IZNAD 20 ha NA PODRUČJU SAVSKE BANOVINE 31. III 1931. PO REGIJAMA
I POLJOPRIVREDNO RADNIŠTVO*

Regija	Posjedi od 20 do 200 ha				Posjedi iznad 200 ha				Radništvo		
	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6	
I. ISTOČNA HRVATSKA	2111	1,42	71939	8,75	100	0,06	114316	13,91	50038	3,72	
1. Sjeveroistočna Slavonija	1573	2,73	52990	12,89	69	0,001	95303	23,20	30081	4,92	
2. Jugozapadna Slavonija	269	0,64	8814	4,25	19	0,04	15184	7,31	7968	3,01	
3. Bilogorsko područje	269	0,54	10135	4,98	12	0,02	3829	1,88	11989	1,16	
II. SJEVEROZAPADNA HRVATSKA	635	0,38	24918	5,52	41	0,02	25794	5,71	28041	1,80	
4. Međimurje i varaždinski kraj	116	0,31	4496	4,47	8	0,02	2851	2,83	5411	1,35	
5. Hrvatsko zagorje	126	0,26	6503	5,52	7	0,01	4616	3,92	3908	2,84	
6. Gornja Posavina	270	0,63	8545	4,60	8	0,01	12036	6,49	8924	2,30	
7. Zagrebačko područje	62	0,40	3154	7,89	12	0,07	3761	9,41	4495	1,53	
8. Koprivničko-križevačko područje	61	0,27	2220	2,93	6	0,02	2530	0,33	5303	0,89	
III. GRANIČARSKA HRVATSKA	453	0,59	13292	3,91	9	0,01	3864	1,14	10759	1,59	
9. Pokuplje, Banija i Kordun	343	0,88	10262	4,91	9	0,02	3864	1,85	7039	2,00	
10. Lika	110	0,29	3030	0,23	0	—	0	—	3720	0,81	

Tabela 3. — nastavak

Regija	Posjedi od 20 do 200 ha				Posjedi iznad 200 ha						Radništvo		
	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6	5	6	
IV. SJEVERNO PRIMORJE	261	0,95	8534	30,98	4	0,01	15780	5,73	7086	3,43			
11. Gorski kotar	174	2,09	4973	9,16	2	0,02	14189	26,15	1330	14,40			
12. Hrvatsko primorje	87	0,45	3561	11,16	2	0,01	1591	5,21	5756	0,89			
SAVSKA BANOVINA	3460	0,82	118533	6,7	156	0,04	159698	9,01	95924	2,90			
Dalmacija	718	0,79	29103	11	11	0,01	45153	17	12290	5,99			
Baranja	190	2,3	6858	12	15	0,2	16530	29	7049	3,31			
Dvor	17	0,4	737	3	5	0	3000	14	379	9,86			
Hrvatska bez krajeva pod Italijom	4385	0,8	155231	7,3	187	0	224381	11	115642	3,27			
Jugoslavija	55569	2,8	1874514	17,6	702	0,03	536373	5	481729	5,0			

* Podaci iz Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije za 1937. god., Beograd 1938, 104—105.

1 — broj posjeda te grupe, 2 — postotak svih posjeda, 3 — površina u ha koju zaprema posjed te grupe, 4 — postotak ukupne površine koju zaprema posjed te grupe, 5 — broj poljoprivrednih radnika i nadničara na tom prostoru, 6 — broj hektara veleposjeda iznad 20 ha na jednoga poljoprivrednog radnika.

što je bilo moguće samo uz primjenu mehanizacije, jer je u to vrijeme šuma na tom području bilo već veoma malo. U jugozapadnoj Slavoniji na jednog radnika dolazi 3,01 ha površine veleposjeda. Kada se uzme u obzir da su veleposjedi iznad 20 ha zapremali u sjeveroistočnoj Slavoniji više od 40% obradive površine, a u jugozapadnoj 15%, očito je da je siromaštvo poljoprivrednih radnika u jugozapadnoj Slavoniji bilo veće nego u sjeveroistočnoj, zarada manja, a orijentacija na vanpoljoprivredne djelatnosti veća. Velikih poljoprivrednih posjeda bilo je i na području Gornje Posavine (278) i oni su zapremali 10% obradivog zemljišta. Na tim veleposjedima radilo je 8925 radnika, odnosno svaki je radnik radio na 1,95 ha obradive površine, te je očito borba za posao na tom području bila još veća. Na području Hrvatskog zagorja bila su 133 veleposjeda iznad 20 ha i zapremali su 11.119 ha zemljišta; na toj je površini radilo 3908 radnika što znači da je na svakog radnika dolazilo 2,92 ha zemljišta.

Za razliku od agrarnih regiona gdje su veleposjedi donosili svojim vlasnicima velike prihode, na području južno od Save veleposjedi su bili šumskog karaktera ili pustodoline koje su njihovim vlasnicima davale znatno manji prihod nego posjedi iste veličine u Slavoniji. Na području Pokuplja, Banije, Korduna i Like bilo je 453 posjeda između 20 i 200 ha i 9 posjeda većih od 200 ha. Ti su posjedi zapremali 17.156 ha površine, i na njima je radilo 10.759 radnika, što znači da je na jednog radnika dolazilo 1,59 ha površine veleposjeda. Na tom je području mehanizacija bila slaba, te su poljoprivredni radnici radili na najprimitivniji način, a dobar dio površine veleposjeda ostajao je godinama pod šumom, čekajući na krčenje. Na području Gorskog kotara na jednog radnika dolazilo je 14,40 ha veleposjeda, i to uglavnom zemljišta pod šumom (imanje grofa Thurn Taxisa, Ghyczya, i drugih). Očito je da se opterećenost poljoprivrednog radnika ne može računati bez obzira na kulturu veleposjeda. Prosjek je za Savsku banovinu 2,90 ha na jednoga poljoprivrednog radnika i znatno je manji od prosjeka Dalmacije gdje na jednog radnika dolazi 5,99 ha krševitog tla ili Jugoslavije gdje je taj prosjek — iz raznoraznih razloga — 5 ha.

Proučavanje najamničkih odnosa na veleposjedima nije ni do danas provedeno, jednako kao što nije istraženo ni pitanje stupnja mehanizacije. Tamo gdje se tlo moralo obrađivati ručno (gajenje povrtlarskih kultura ili krševitost tla koje zahtijeva individualnu obradu) na jedan ha površine dolazio je također znatno veći broj radnika nego na plodnim oranicama slavonskih veleposjeda koji su se mogli koristiti mehanizacijom. Najveći veleposjedi nalazili su se na području Donjeg Miholjca, Našica, Slavonske Požege, Đakova, Osijeka, Valpova, Slatine, Siska i Čabra, i neka od tih dobara bila su državna: Topolovac kod Siska, Božjakovina kod Dugog Sela, Mrzle Vodice u Gorskom kotaru, niža poljoprivredna škola u Slavonskoj Požegi, ratarsko-stočarska stanica u Gospiću, vinogradarsko-voćarska stanica u Petrinji i Novigradu Podravskom itd. Ti su posjedi obično bili instruktivna dobra za ratare, a pružali su i zaposlenje većem broju poljoprivrednog radništva, kao i gradske vrtlarije u gradovima.

Prema podacima koje je naveo Oto Frangeš i poslije provedbe agrarne reforme i njezine likvidacije, ostalo je na području sjeverne Hrvatske još uvijek prilično velikih posjeda. Naime, sa smanjenjem socijalnog pritiska na podjelu zemlje od agrarnih paupera koji jenjava s pojavom agrarne krize, dokazivana je sve više prednost velikih posjeda, te je daljnja provedba agrarne reforme obustavljena u korist veleposjeda.⁵ Ipak, veleposjednici su uspjeli zadržati uglavnom površine pod šumama, a obradive površine tih veleposjeda agrarnom su reformom bile znatno smanjene.⁶

3.

Poljoprivrednih radnika bilo je više vrsta. Stalni poljoprivredni radnici bili su sluge i deputatisti, koji su bili vezani za obavljanje određenog posla na određeno vrijeme. Povremeni radnici zapošljavali su se prema potrebi, a sezonski samo u vrijeme glavne poljoprivredne sezone.⁷ Zbog veoma slabe godišnje zaposlenosti sezonske radnike nazivali su »ljudima bez prava«. Oni nisu bili socijalno zaštićeni. Njihov broj varira, i svakako je najveći u vrijeme velikih poljoprivrednih poslova koji traju godišnje samo oko tri mjeseca.

Socijalno osigurani bili su samo stalni radnici na velikim poljoprivrednim dobrima, a i oni obično ne na cijelu godinu, te oni radnici koji su radili s poljoprivrednim strojevima (mašinisti, ložači i fakultativno dvojica za svaku konjsku snagu).⁸

U međuratnom razdoblju mehanizirana su sva velika poljoprivredna dobra i iz godine u godinu trebalo je sve manje manuelne radne snage okolnih sela, koja se tako oslobađala za rad u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Do osnutka Batine tvornice u Borovu kod Vukovara, 87% sveukupne radne snage tog područja činili su poljoprivredni radnici, koji su uslijed mehanizacije slavonskih veleposjeda zapali u veoma teške prilike i veliku nezaposlenost. Mehanizacija je zahvatila i osrednje posjede u doba poljoprivredne konjunktore do 1926. godine, jer je dobro plasiranje žita na evropsko tržište i raspolaganje većom novčanom masom omogućilo nabavu poljoprivrednih strojeva i seljacima srednjacima, a to se odrazilo i u povoljnom radu tvornica koje su se specijalizirale za izradu i popravak poljoprivrednih strojeva (Osječka ljevaonica željeza i tvornica »Smev« u Bjelovaru).

⁵ M. Mirković, O dvadesetgodišnjici naše agrarne reforme, *Socijalni arhiv*, 1939, I—68, 70.

⁶ Valpovačko vlastelinstvo je poslije 1934. raspolagalo samo s 865 jutara poljoprivredne površine, a agrarnom reformom otuđeno je od posjeda 16.500 jutara (*I. Karman*, Valpovačko vlastelinstvo, Zagreb 1962, 106).

⁷ T. Ristić, Najamna radna snaga u našoj poljoprivredi, *Ekonomsko-finanacijski život*, 1939, 97.

⁸ To je utvrđeno rješenjem Ministarstva socijalne politike od 13. I 1934. i tako je na jednoj vršalici obično bilo osigurano 16—20 osoba. Ali usprkos neprestanom zahtjevanju poljoprivrednih radnika da se i za njih uvede osiguranje, ono nije bilo provedeno za cijelo vrijeme trajanja Kraljevine Jugoslavije.

Mehanizacija i racionalizacija u poljoprivredi ostavile su bez posla velik broj poljoprivrednih radnika. Prema proračunima Saveza poljoprivrednih radnika u Novom Sadu zbog nabave traktora, motornih i parnih plugova, okopačica i sijačica, ostalo je bez posla u Vojvodini više od 300.000 poljoprivrednih radnika.⁹ Na području sjeverne Hrvatske mehanizacija nije ostavila bez kruha tako velik broj radnika, jer i nije bilo tako mnogo veleposjeda, ali je smanjenje radne snage na njima ipak osjetno pogodilo ionako agrarno prenaseljena sela i seljake s nedovoljno zemlje. Osobina je Slavonije da su se uz posjede veleposjednika formirala sela siromašnih seljaka s malo zemlje. Njihov je prirodni priraštaj bio veoma visok, a brojno stanje uvećano svakogodišnjim prelaskom siromašnih Bosanaca preko Save. U Vojvodini je nezaposlenost poljoprivrednih radnika postala tako kritična da je banska uprava u Novom Sadu donijela 1936. godine naredbu o zabrani kosidbe strojevima.¹⁰

Jednom provedena racionalizacija poljoprivredne proizvodnje mehanizacijom na veleposjedima nije se više dala otkloniti, iako je u vrijeme velike svjetske krize manuelni rad bio jeftiniji od strojnog zbog monopoliziranih cijena nafte. Ipak, za vrijeme krize smanjuje se broj zaposlenih na strojevima, što je dokaz da su poduzetnici iskoristili i najmanju mogućnost uštede, a ta je bila ručno obavljanje poslova.

4.

Brojno stanje i dinamiku socijalno osiguranih poljoprivrednih radnika od druge polovice 1932. do 1939. možemo očitati s tabele 4. Vidimo da je 33% poljoprivrednih radnika zaposlenih u Jugoslaviji na poljoprivrednim strojevima radilo 1932. na području sjeverne Hrvatske, i da se to učešće 1938. godine povećava na 37%, a nakon toga naglo opada na 29% 1939. godine. Najveći broj tih radnika bio je zaposlen na području Slavonije (1932. god. 57% poljoprivrednih radnika na strojevima nalazi se na tom području, a gotovo svi ostali na području sjeverozapadne Hrvatske). Područje Karlovca i Sušaka ima neznatan broj tih radnika, i na području Sušaka ispoljavala su se povoljnija kretanja nego na području Karlovca.

Sezonske oscilacije kod ovih radnika bile su veoma velike, osobito u vrijeme trajanja velike svjetske privredne krize. Najveća zaposlenost padala je u doba vršidbe — dakle u kolovozu — iako su bolje opremljena poljoprivredna gospodarstva završila vršidbu već u srpnju, dakle u toku same žetve. Iz tabele 5. možemo zaključiti da je zaposlenost tih radnika veća u drugoj polovici godine nego u prvoj, i da se mehanizacija u poljoprivrednim proljetnim radovima počela više upotrebljavati tek 1936. godine. Najslabiji mjesec za tu vrstu radnika bio je siječanj, kada je zbog zime i snijega zaustavljen svaki rad na poljima, premda je i tu bilo određenih iznimaka (1939. godine najslabiji je mjesec studeni zbog poziva na vojnu vježbu, 1933. godine veljača itd.).

⁹ M. Botić, Poljoprivredni radnici u Bačkoj, *Socijalni arhiv*, 1938, I—116.

¹⁰ Isto, I—117.

Tabela 4.
GODIŠNJE KRETANJE RADNE SNAGE U POLJOPRIVREDI SJEVERNE HRVATSKE OD 1932. DO 1939. GODINE*

Apsolutno

Područje	1932. II pol.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Ouzor Karlovac	44	53	45	44	36	43	32	43
Ouzor Osijek	748	690	603	617	743	753	765	518
Ouzor Sušak	14	23	26	28	25	41	40	26
Ouzor Zagreb	632	436	405	440	473	538	545	520
Sjeverna Hrvatska	1438	1202	1079	1129	1277	1375	1382	1107
Dalmacija	64	78	113	160	137	139	191	207 (30)**
Jugoslavija	4226	3692	3151	3270	3697	3695	3758	3770

Relativno

	indeks 1933 = 100							
Ouzor Karlovac	83	100	85	83	68	81	60	81
Ouzor Osijek	108	100	88	89	107	109	110	76
Ouzor Sušak	61	100	113	122	109	178	173	113
Ouzor Zagreb	145	100	93	100	108	123	125	119
Sjeverna Hrvatska	119	100	89	94	106	114	114	92
Dalmacija	82	100	145	205	176	178	244	265***
Jugoslavija	112	100	85	89	100	100	101	102

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita 1932—1940.* Za period prije drugog polugodišta 1932. nema podataka.

** U zagradi je broj osiguranika izdvojen u XI 1939. iz dubrovačkog OUZOR-a i pridodan Sarajevu.

*** Indeks bez odvojenih članova socijalnog osiguranja.

Tabela 5.

SEZONSKO I KONJUNKTURNO KRETANJE RADNE SNAGE U POLJOPRIVREDI SJEVERNE HRVATSKE
OD VII 1932. do 1939. GODINE*

Mjesec	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
I	—	736	859	883	1020	1054	1208	1025
II	—	●602	922	868	1103	1090	1286	1014
III	—	662	935	931	1088	1165	1452	1043
IV	—	785	1001	958	1157	1196	1281	1059
V	—	752	870	1006	1158	1250	1369	1068
VI	—	721	945	983	1188	1247	1287	1077
VII	1418	1324	1275	1370	1465	1580	1480	1329
VIII	2415	●●3245	1317	1432	1632	1699	1575	1432
IX	1250	1472	1182	1285	1387	1738	1381	1093
X	1210	1387	1248	1273	1464	1624	1422	1088
XI	1183	1453	1256	1233	1416	1518	1527	997
XII	1160	1282	1133	1348	1240	1341	1335	1050

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* 1932—1940. Za period prije srpnja 1932. nema podataka.

● Najmanji broj zaposlene radne snage u razmatranom periodu označen jednom točkom.

●● Najveći broj zaposlene radne snage u razmatranom periodu označen dvjema točkama.

●●● Najmanji broj zaposlenih u godini tiskan poludebelo.

●●●● Najveći broj zaposlenih u godini tiskan kurzivom.

Poljoprivredni radnici zaposleni na strojevima bili su više od 90% muškarci, ali su žene zbog niskih zarada i tu počele konkurirati muškoj radnoj snazi. Zanimljivo je kako su se pripreme za rat, tj. pozivi na vojnu vježbu, odrazile na strukturi osiguranih poljoprivrednih radnika. U rujnu 1939. zbog poziva na vojnu vježbu naglo je opao broj muških radnika, dok je broj radnica opadao postepeno u blagom padu sve do završetka godine.

5.

Položaj poljoprivrednih radnika kompleksna je pojava koja se može proučavati s različitih aspekata, od kojih su radno vrijeme i zarade najvažniji elementi.

Pravno, poljoprivredni radnici bili su posve nezaštićeni. Radni odnosi za tu vrstu radništva na području sjeverne Hrvatske regulirali su se zakonom s kraja devetnaestog stoljeća, po kojem je radno vrijeme trajalo »od izlaska do zalaska sunčevog«.¹¹

Za poljoprivredne radnike nije važio ni Zakon o zaštiti radnika, ni Zakon o inspekciji rada, a nisu imali ni socijalno osiguranje, iako je ono Zakonom o osiguranju radnika bilo predviđeno ubuduće za sve vrste radnika (§ 6).

Posve je točna konstatacija Nikole Tintića da je položaj slugu u poljoprivredi u pravnom i ekonomsko-socijalnom pogledu bio na najnižem stupnju, posebice u odnosu na druge vrste najamnih radnika.¹² Oni su živjeli u velikoj oskudici, neimaštini, zapušteni i kulturno zaostali a često i nezaposleni.

Radovi nekoliko ekonomista dokazuju da su poljoprivredni radnici imali manji dohodak od radnika u gradskim zanimanjima. Mijo Mirković je isticao da je niska cijena rada na selu bila uvjetovana agrarnom hiperpopulacijom, velikom oskudicom novca, kapitala i zemljišta, i relativnim obiljem radne snage.¹³ Uslijed smanjivanja iseljavanja i nesposobnosti industrije da prati porast stanovništva postojala je sve veća ponuda radne snage na dobrima veleposjednika i bogatih seljaka, koji su to obilato izrabljivali obarajući zarade ispod minimuma egzistencije.¹⁴ U osobito bijednom položaju bili su ostarjeli poljoprivredni radnici koji su radili

¹¹ I. Perić, Jedan osvrt na stanje poljoprivrednih radnika u Jugoslaviji, *Radnička zaštita*, 1931, 176, 178.

¹² N. Tintić, Ekonomski, socijalni i pravni položaj naših poljoprivrednih radnika i slugu, *Ekonomist*, 1937, 72. Niz primjera navodi *Marijan Matička* u radu Odras privredne krize (1929—1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj. — *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb 1976, 299—304.

¹³ M. Mirković, Agrarna politika, *Izbor iz ekonomskih radova*, I, Zagreb 1958, 188, 191. U Americi je 1929. farmerska porodica također imala samo trećinu dohotka jedne gradske porodice, te naš primjer očito nije usamljen.

¹⁴ Tako se 1926. godine 400 poljoprivrednih radnika iz Ivanca vratilo pješice u Zagorje iz Baranje, jer im je prilikom vrbovanja obećana znatno veća zarada nego kada su došli na mjesto rada (*M. B.*, Kako se vara najsiromašnije seljake, *Borba*, 12. VI 1926).

čitav mjesec za sumu od 50 dinara.¹⁵ U najlošijem položaju bili su ipak radnici koji su dolazili u Slavoniju iz pasivnih krajeva. Oni su dobivali slabu hranu, a radili su za dnevnicu od 2 do 5 dinara, sukobljavajući se pri tome često s domaćim poljoprivrednim radnicima koji su smatrali da im strani radnici obaraju cijenu rada.¹⁶

Na Četvrtom kongresu radničkih komora u Beogradu potkraj 1928. prvi je puta javno ukazano na nevjerovatno niske zarade poljoprivrednih radnika, te je Ministarstvo socijalne politike izdalo upute, kojih se poslodavci nisu pridržavali.¹⁷ Radničke komore jedine i dalje prate kretanje nadnica poljoprivrednih radnika, te je 1931. utvrđeno na području Dunavske banovine da je dnevni prihod tih radnika 1,06 dinara, uzevši u obzir da rade godišnje samo 76 dana.¹⁸ Na Petom kongresu radničkih komora 1932. u Beogradu ponovo je ukazano na bijedu poljoprivrednih radnika, koji nemaju dovoljno hrane do nove žetve. Postavlja se zahtjev da se osigura najnužnija ishrana tih radnika i da se organiziraju paritetni odbori koji bi regulirali uposlenja poljoprivrednih radnika s poslodavcima.¹⁹

God. 1933. na dobru Seleš i u Čepinu u Slavoniji sklopljeni su prvi kolektivni ugovori između poljoprivrednih radnika i veleposjednika, ali su posljednji odbili daljnje produživanje kolektivnih ugovora, kada su vidjeli sindikalnu neorganiziranost poljoprivrednih radnika.²⁰ Poslodavci vrlo često zapošljavaju pečalbare iz pasivnih krajeva koji su bili voljni raditi za niže nadnice od domaćih radnika.²¹

Položaj poljoprivrednih radnika jako se pogoršao nakon snižavanja cijena žitu, jer su zarade često isplaćivane u naturi. Zarada je varirala ovisno o cijeni žita i na području Križevaca pri cijeni žita od 130 dinara bila samo deset dinara, iako su istodobno troškovi života bili nešto veći od 11 dinara.²² Međutim, s padom cijena žitu ispod sto dinara opada i nadnica poljoprivrednog radnika, pri čemu je bila niža na području Hrvatskog zagorja nego na području Slavonije. Kočijaši, čuvari volova i krava dobivali su godišnje novca i namirnica u vrijednosti od 6800 do 7500 dinara, a uz to su za taj novac u doba žetve i sjetve na posjedu veleposjednika ispomagali svi članovi njegove porodice — ako ih je bilo — čime je prema Frangešu »[. . .] kmetstvo na jedan način produženo gospo-

¹⁵ Toliko je plaćalo državno dobro Božjakovina. Privatnik bi platio možda i manje (Strahovito izrabljivanje radnika na oblasnom dobru Božjakovina, *Borba*, 21. XI 1927).

¹⁶ M. Botić, *Poljoprivredni radnici* . . . , n. dj., I—116.

¹⁷ Naređenje Z. R. br. 6994/28; Uputstvo 24. VI 1928. i 2. V 1931 (*Službene novine*, 15. V 1931).

¹⁸ Položaj poljoprivrednih radnika, Beograd 1931, 4.

¹⁹ Rezolucija osiguranja protiv nezaposlenosti na V kongresu Radničkih komora, 3. IV 1932. u Beogradu, 7. točka.

²⁰ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Radnička komora (dalje: RK), 223/2—685 od siječnja 1933; 225/3—1598/3. III 1933; 226/3—1864/16. III 1933.

²¹ IHRPH, RK, 210/2—6613/3. IX 1932 — prilike na dobru Tenje kod Osijeka.

²² S. Dubić, *Prilog istraživanju* . . . , n. dj., 55.

darskom simbiozom».²³ U krajevima izvan Vojvodine i Srijema nadnica bez hrane pala je za vrijeme velike svjetske krize na 3 do 10 dinara. A. Benko Grado je u *Indeksu* detaljno prikazao zarade raznih vrsta poljoprivrednih radnika i slugu, utvrdivši da je nominalna zarada opala sa 603 dinara mjesečno 1930. godine na 421 dinar mjesečno 1934. godine ili za 31%, iako su istodobno životni troškovi jednog radnika bili 740 dinara 1930, odnosno 487 dinara 1934, a za radničku obitelj od četiri člana 1897 i 1294 dinara.²⁴ Opadanje realne zarade poljoprivrednih radnika za približno 30% u odnosu na 1914. godinu dovelo je te radnike potkraj krize u težak položaj. Benko je također usporedio realne zarade poljoprivrednih radnika sa zaradama drugih vrsta radnika i ustanovio da i jedni i drugi zaraduju ispod fizičkog egzistencijskog minimuma, ali da poljoprivredni radnik 1934. ostvaruje samo 70% sredstava potrebnih za život, dok je kod gradskog radnika taj indeks realne zarade 96. Ta se razlika još više povećavala, ako se uspoređivao indeks realne zarade najslabije plaćenih poljoprivrednih radnika (nadničara) s realnom zaradom nekvalificiranih industrijskih radnika i bila je 36 poena u korist potonjih.²⁵

Nakon krize, nadnice poljoprivrednih radnika nisu se nimalo poboljšavale. Obilje radne snage s jedne strane, a bijeda i brojna obitelji na malenom komadiću zemlje s druge prisiljavali su ljude da prihvaćaju svaki posao ne pitajući za zaradu. Rudolf Bičanić ustanovio je da je u zlatarskom kotaru, kao jednom od najnapučenijih u Hrvatskom zagorju, prosječna nadnica koju je primao poljoprivredni radnik od vlastelina bila 3—6 dinara, i da ni za najteži rad nije plaćano više od osam dinara dnevno.²⁶ Prisiljeni nuždom radnici su međusobno konkurirali, te su veleposjednici uzimali u najam one radnike koji su bili voljni raditi za najnižu cijenu, a često je pri tom igralo ulogu i mito.

6.

U međuratnom razdoblju, uslijed pauperizacije sela zbog prezaduženosti, položaj poljoprivrednih radnika postaje izrazito loš. Obradive površine veleposjeda radikalno su smanjene agrarnom reformom, a i ono što je ostalo obrađuje se sve češće traktorom, pa potražnja za poljoprivrednim radnicima — kojih je sve više — neprestano opada. Kako bi se izbjegli društveni potresi zbog pokreta kakve su vodili poljoprivredni radnici Vojvodine u okviru Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije, Hrvatska seljačka stranka (HSS), kao najjača građanska stranka u Hrvatskoj, nastojala je obuzdati nezadovoljstvo siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika i ublažiti oštricu njihove borbe. Činila je to vrlo vješto, služeći se istim sredstvima kao kod Hrvatskog radnič-

²³ O. Frangeš, Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft, Berlin 1937, 87.

²⁴ *Indeks*, 1935, 10—11.

²⁵ Isto, 12—13.

²⁶ R. Bičanić, Kako živi narod, Zagreb 1939, 14—15.

kog saveza, i s istim ciljem, tj. onemogućivanjem djelovanja radnika-seljaka i poljoprivrednih radnika kao društveno-političke snage. Smatrajući da je štrajk samo krajnje sredstvo borbe, HISS posredstvom Gospodarske sloge, kao ekonomske organizacije koja je vodila brigu o interesima sitnih seljaka, propagira ideju suradnje poslodavaca i poljoprivrednih radnika. Formiraju se posebni odbori sastavljeni od jednakog broja poljoprivrednih radnika s jedne i veleposjednika i bogatih seljaka s druge strane kojima predsjedava delegat općine, čiji je glas bio odlučan. U rano proljeće svake godine na sastancima toga odbora utvrđivala se visina nadnice za različite vrste poslova u poljoprivredi. Te su nadnice obično bile nešto više nego prethodne godine, ali su i cijene poljoprivrednih proizvoda poslije 1935. rastle, pa su poslodavci ta povišenja snosili bez ikakvih gubitaka, a realna zarada poljoprivrednih radnika bila je ista, ili čak i niža nego prethodne godine. Gospodarska sloga imala je prema tomu ulogu ublažavanja revolucionarnosti poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka. U prilog je toj tezi činjenica da su na području Slavonije, dakle u blizini Vojvodine gdje revolucionarnost Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije (SPRJ) u toku 1936. dostiže svoju kulminaciju, nadnice formirane na višem nivou nego na ostalim područjima Hrvatske, te da je postotak povišenja 50—100%.²⁷ No, i nadnica od 15 dinara značila je još uvijek samo četiri i pol kilograma kruha za rad od rane zore do mrklog mraka, te je bilo već tada prilično radnika što su prozreli pravu ulogu Gospodarske sloge koja radi u interesu velikoga poljoprivrednog kapitala.²⁸

I poslije 1936. česti su pokreti poljoprivrednih radnika na području sjeverne Hrvatske, ali ih je Gospodarska sloga uvijek pravodobno kanalizirala, i obično nisu izlazili iz lokalnog okvira. U 1937. vodstvo Gospodarske sloge dalo je upute svojim gospodarskim povjerenicima kako da postupaju u pokretima poljoprivrednih, šumskih i pilanskih radnika, dakle radnika-seljaka, pa je s ciljem izoliranja tih pokreta zatvarana radna snaga u lokalne okvire, i zbog toga isključivo zapošljavana domaća radna snaga.²⁹ Zahtjev za zapošljavanje domaćih radnika, tj. radnika iz tog kraja na domaćem području, umeće se kao glavni zahtjev u sve kolektivne ugovore što ih je sklapala Gospodarska sloga, a poljoprivredni su radnici mislili da je to u njihovom interesu, ne uočavajući pravu suštinu toga zahtjeva koji je isključivao ubacivanje komunista u tako zatvorene sredine.³⁰ I 1938. bilo je radnika koji su bili plaćeni ispod minimuma određenog Uredbom o minimalnim nadnicama iz veljače 1937, dakle ispod dva dinara na sat. »Preveliko obilje radnika, a pre malo prilike za rad«, kako kaže Mijo Mirković, zadržavalo je i dalje nadnice poljopri-

²⁷ Akcija »Gospodarske sloge« u Osijeku, *Socijalni arhiv* 1936, I—114. Dnevnicu za okapanje povišena je od 8 na 15 dinara, a za košenje od 10 na 20 dinara, dok se sakupljanje sijena plaćalo 12 umjesto ranijih 8 dinara.

²⁸ AIHRPH, RK, 503/4—3256/22. III 1938. Izjave šumskih radnika u Garjevići kod Čazme.

²⁹ *Gospodarska sloga*, 3. III, 4. V i 7. VI 1937 — štrajk u okolici Vinkovaca.

³⁰ AIHRPH, Politička situacija, kut. 65 — izvještaj Savske banovine, pov. II D. Z. br. 21187/1938.

vrednih radnika na veoma niskoj razini, pa je bilo slučajeva da su i 1938. radnici primali 12 dinara dnevno bez hrane.³¹

Aktivnošću Gospodarske sloge HSS je suzbijao opasnost od komunista na selu. Ipak, bilo je slučajeva da su ponegdje komunisti preuzeli vodstvo i povoljnijim rezultatima pregovora pokazali kako treba raditi, ali su takvi slučajevi prikrivani. Među rijetkim povoljnim zahtjevima Gospodarske sloge bio je ipak onaj da se žene za isti rad plaćaju isto kao muškarci, i da se na težim poljoprivrednim radovima zabrani rad nedorasle djece, no u praksi je to bilo teško provedivo zbog ustaljenih običaja. SPRJ iz Vojvodine pokušao je za vrijeme svoje prokomunističke orijentacije organizirati i na području Savske banovine svoje podružnice, ali je naišao na žestok otpor Gospodarske sloge, koja se prema toj organizaciji odnosila jednako kao HRS prema prokomunističkim URSSJ-ovim sindikatima.³² Zbog toga se nisu ostvarile ni Frangešove prognoze da će djelovanje Gospodarske sloge izazvati znatne promjene vrijednosti radne snage u poljoprivredi Hrvatske. Poslije dolaska HSS-a na vlast, ta organizacija postaje otvoreno reakcionarna i oportunistička s točno programiranim ciljem djelovanja.³³

Nadnice poljoprivrednih radnika u 1940. utvrđivale su se jedinstveno za cijelu Banovinu Hrvatsku podijeljenu u četiri područja odozgo, i to jasno na najnižoj mogućoj razini. Često su uredbom određene nadnice bile tako male da su pojedini seljaci davali na kraju dana radniku i više nego što su morali, što se kod veleposjeda i državnih dobara nije događalo.³⁴

Nacrt Uredbe o poljoprivrednim radnicima iz 1941. regulirao je radne i plaćevne odnose poljoprivrednih radnika, popunivši tako stoljetnu prazninu u radničkom zakonodavstvu, ali zbog sloma stare Jugoslavije nije nikada stupio na snagu.³⁵

Na Četvrtoj konferenciji KPJ 1934. godine komunistima je borba za interese poljoprivrednih radnika formulirana kao partijski zadatak, ali zbog malobrojnosti komunista, i drugih objektivnih razloga komunisti nisu na selu uspjeli izvršiti taj zadatak i voditi organiziranu akciju većeg opsega.³⁶ Stoga su poljoprivredni radnici u Banovini Hrvatskoj pripadali najnezbrinutijem elementu stanovništva i radničke klase uopće.

³¹ M. Mirković, Agrarna politika, n. dj., 216.

³² Izvještaj Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Novom Sadu 1935-1937, Novi Sad 1937, 101; vidjeti opširnije M. Kolar-Dimitrijević, Položaj radničke klase u Sremu 1918-1941, Novi Sad 1982, 171-189.

³³ O. Frangeš, Die sozialökonomische Struktur, n. dj., 94.

³⁴ Međutim pokazalo se da su za poslodavce individualni pregovori ispadali povoljniji jer nisu omogućivali komparacije s radom radnika u industriji. Zato u 1941. ponovo nadnice poljoprivrednih radnika utvrđuju komisijski predstavnici Gospodarske sloge i veleposjednika u prisutnosti i uz aktivni glas predstavnika općine (*Gospodarska sloga*, 15. IV 1940. i 15. III 1941).

³⁵ B. H(aberle), Nacrt Uredbe o poljoprivrednim radnicima, *Radnička zaštita*, 1941, 1-2, 44.

³⁶ S. Šušar, Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje, *Naše teme*, 1969, 1106.

7.

Nezaposleni poljoprivredni radnici nalaze se u deceniju uoči drugoga svjetskog rata u neprestanom kretanju i traženju rada. Najradije se zapošljavaju na ciglanama, šumskim manipulacijama, i u rudnicima, ne prekidajući vezu sa selom, a nazivaju se najčešće radnici-seljaci.

Koliko je bilo *radnika-seljaka* u industriji sjeverne Hrvatske? A. Benko Grado izračunao je postotak industrijaliziranih seljaka na temelju anketiranja 282 industrijska poduzeća sjeverne Hrvatske 1934. godine, osvrnuvši se retrospektivno i na 1929. godinu (Tabela 6). Vidimo da je više od polovice seljaka-radnika bilo u industriji, i da je od 1929. do 1934. taj procent nešto porastao. Prodor seljaka bio je intenzivan u šumskoj industriji (sa 63% na 68%), u građevinarstvu (sa 49% na 69%) i u metalnoj industriji (sa 12% na 16%), te u rudarstvu (sa 77,5% na 83,2%). Isti procent industrijaliziranih seljaka bio je 1929. i 1934. u industriji građevnog materijala (73%), tvornici papira Zagreb (1,5%), dok je u ostalim industrijskim granama taj procent opao.

Za 1934. bilo je moguće primjenom Benkovog procenta na osigurano radništvo izračunati apsolutni broj radnika-seljaka za sjevernu Hrvatsku (Tabela 7), i tada je bio 47.099 radnika-seljaka prema 88.069 svih radnika. Apsolutni broj ne možemo dobiti za 1929. godinu, jer tada socijalno osiguranje nije vodilo statistiku osiguranika po industrijskim granama. Broj radnika-seljaka na području Savske banovine možemo izračunati primjenom Benkovog indeksa na radništvo Savske banovine izračunatog na bazi popisa stanovništva 31. III 1931. i indeksa osiguranika Središnjeg ureda za socijalno osiguranje za ožujak. Tim izračunavanjima dobivamo da je 1929. na području Savske banovine bilo od 274.180 radnika 145.348 radnika-seljaka, 1934. godine 126.108, a 1939. godine 155.420 radnika-seljaka.

Posljednja brojka iznenađuje. Ti su radnici-seljaci radili u industriji, ali nisu napuštali ni zemlju, iako nisu imali dovoljno zemlje za život. Iako su prilike u industriji bile nepovoljne, njihov se broj za velike svjetske krize povećava, jer su prilike u agraru bile još gore.

Privremenost, kratkotrajnost i povremenost rada radnika-seljaka ne isključuje njihovu povezanost s radničkom klasom, čiji su ipak sastavni dio. Veći dio siromašnijih seljaka bavi se u dijelu svoga života dvostrukim zanimanjem, a neki i čitav svoj radni vijek.

Radnici-seljaci bili su glavna radna snaga u industriji. Građevinarstvo i industrija građevnog materijala, drvno-šumska industrija, tj. rad na pilanama i na šumskim manipulacijama, kao i tekstilna industrija imale su veoma visok procent te vrste radnika, a u tim industrijskim granama bilo je zaposleno 65% svih radnika Savske banovine.

Pretežna većina seljaka-radnika imala je malo seosko imanje ili su bili članovi takvih domaćinstava. Osim njih, bilo je i čisto proletariziranih seljaka, koji osim kuće nisu imali ništa svoga, a ponekad nisu imali ni kuće, ukoliko su došli iz Bosne ili drugih pasivnih krajeva zemlje i bili tretirani kao poljoprivredni radnici — nadničari. O tom je sloju teško i

Tabela 6.

PODJELA ZAPOSLENIH RADNIKA PO SOCIJALNO-KLASNOJ PRIPADNOSTI*

Relativno

Oznaka industrijske grane i podgrane	XII 1929.		XII 1934.	
	Pravi radnici	Industrijali- zirani seljaci	Pravi radnici	Industrijali- zirani seljaci
A. RUDARSTVO	23	77	17	83
B. INDUSTRIJE I—IX	—	—	—	—
I. <i>Drvena industrija</i>	—	—	—	—
1. Šumska industrija	37	63	32	68
2. Industrija pokućstva i ostalih drvnih preradevina	68	32	83	27
II. <i>Agrarna industrija</i>	67	33	70	30
1. Mlinska	63	37	66	34
2. Mesa	67	33	67	33
3. Šećera i njegovih preradevina	61	39	64	36
4. Alkohola	84	16	88	12
5. Tjestenina i ostalih proizvoda za hranu, piće i uživanje	61	39	64	36
III. <i>Građevinska industrija</i>	51	49	31	69
IV. <i>Tekstilna industrija</i>	31	69	39	61
V. <i>Poligrafička</i>	—	—	—	—
1. Poligrafička	98	2	98	2
2. Papira	98	2	98	2
VI. <i>Industrija kože</i>	83	17	88	12
VII. <i>Kemijska industrija</i>	64	36	65	35
VIII. <i>Kovinarska industrija</i>	88	12	84	16
IX. <i>Zemljana industrija</i>	27	73	27	73
Cjelokupna industrija	46,99	53,01	46,52	53,48

* Tabela je izvod iz statistike »Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji«, Arthura Benka Grada i Vladimira Arka, Zagreb 1935, 94.

Tabela 7.

BROJ RADNIKA-SELJAKA U INDUSTRIJI SAVSKE BANOVINE 1934.*

Industrijska grana	Ukupan broj socijalno osiguranih radnika	Radnici — seljaci	
		relativno	broj
Rudarstvo	5.894	83,2	4.904
Metalska industrija	6.760	16,0	1.082
Elektrotehnička industrija	1.823	bez podataka	
Kemijska industrija	2.254	35,0	789
Grafička industrija	2.006	2,0	40
Tvornice papira	1.409	1,5	22
Tekstilna industrija	18.784	61,0	11.458
Kožna industrija	6.696	12,0	803
Prehrambena industrija	8.763	30,0	2.629
Industrija duhana	680	bez podataka	
Šumska industrija	16.129	68,0	10.967
Industrija drvnih preradevina	4.462	27,0	1.205
Građevinarstvo	7.034	69,0	4.853
Industrija cigle i građevnog materijala	5.375	73,0	3.924
Cjelokupna industrija	88.069	53,48	47.099

* Socijalno osigurano radništvo navedeno je prema godišnjem prosjeku (*Radnička zaštita*, 1935, Godišnji iskaz za 1934). Postotak je uzet prema A. Benku, Anкета o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 94, i odnosi se na kraj 1934. godine. Prema tome je apsolutni iznos relativnog karaktera i treba ga upotrebljavati s rezervom. Radi različitosti sistematizacije industrijskih grana kod socijalnog osiguranja i Benka nije također moguće iskazati postotak radnika-seljaka u elektrotehničkoj i duhanskoj industriji, jer Benko vjerojatno uključuje elektrotehničku u metalisku, a duhansku u prehrambenu. Isto tako, podatak za rudare donesen je prema podacima Bratimske blagajne, a tu su bili uključeni i penzionirani rudari i rudari Srijema.

govoriti kao o seljacima-radnicima (polutanima prema Cvetku Kostiću),³⁷ jer oni i žive i rade na selu, iako su seoski proleter. Među njima je bilo prilično propalih seljaka, pa i propalih bivših kolonista koji su agrarnom reformom dobili zemlju bez inventara, te su već do početka velike svjetske depresije postali žrtve lihvara.

Međutim, većina seljaka-radnika ipak je raspolagala malom kućom i malim seoskim imanjem. Zbog toga taj sloj radnika nije bio prostorno jako pokretljiv, te bi udaljavanjem iz svog kraja gubio i karakteristike seljaka-radnika. Ponajviše se taj pojam mogao protegnuti na seljake koji su radili u obližnjim rudnicima, ciglanama, na javnim radovima, odnosno na sezonske radnike, koji su samo manji dio godine radili u sekundarnim djelatnostima (seljaci zaposleni na sječi šuma u zimskim mjesecima u vri-

³⁷ »Polutani« imaju stalan radni odnos s industrijskim poduzećem, ali oni svakodnevno odlaze kućama na selo, pa tamo noćivaju i obrađuju svoje parče zemlje (C. Kostić, Seljaci — industrijski radnici, Beograd 1955, 164).

jeme mirovanja poljoprivrednih radova, i građevinarski radnici koji su novcem zarađenim na gradnjama plaćali na selu poljoprivredne radnike-nadničare da za vrijeme njihova izbivanja obave poljoprivredne poslove).

Izuzetak čine industrijski gradovi, oko kojih se stvorio gravitacioni krug od približno 50 km, u kojem je postojala dnevna migracija seoske radne snage u grad i povratak iz grada nakon završetka dnevnog posla, a čija je veličina ovisila o saobraćajnim vezama. Takvi su gradovi bili Zagreb, Osijek, Sušak, Varaždin, Karlovac, Sisak, Slavonski Brod i Čakovec.³⁸ U želji da se što više približe svom radnom mjestu zapažena je u blizini tih industrijskih centara sve veća gustina stanovanja seoskog stanovništva i ta je gustina to veća što se više približavamo gradu. U blizini tih gradskih centara sve je podređeno gradu, pa čak i kultura tih seoskih imanja, te se orijentiraju na proizvodnju onih artikala koje je bilo moguće plasirati u gradu (povrtne kulture, mliječni proizvodi i slično). Mjesta dvostrukih prihoda stajala su i materijalno mnogo bolje nego ona veoma udaljena od industrijskih centara. Ta migracija na liniji selo-grad često nije bila svakodnevna već tjedna za udaljenija mjesta, ali su i ti radnici hranu donosili sa sela (sir, kruh, slaninu, voće), te nisu konzumirali gradsku robu. Tom migracijom unosila se u selo novčana privreda, ali je bila veoma nesigurnog karaktera, jer je i zaposlenje seljaka-radnika bilo privremeno i nesigurno. Treba istaći da te migracije ne treba miješati s migracijom stanovništva, jer one nisu smanjivale seosko stanovništvo, iako su smanjivale njegovu bijedu, ublažavajući dugogodišnju agrarnu krizu na selu. Ti radnici-seljaci — iako su se hranili na selu, te su istodobno bili i seljaci — glavni dio svoga prihoda ostvarivali su od najamnog rada, i u klasnim sukobima istupali su kao gradski radnici.

8.

Zbog masovnosti i udjela radnika-seljaka u cjelokupnom radništvu sjeverne Hrvatske potrebno je posebnu pažnju obratiti procesima na selu i socijalnom raslojavanju koje je i stvaralo radnike-seljake. Međutim, u literaturi o radništvu i u historijsko-ekonomskoj literaturi o seljacima nije dovoljna pažnja posvećena toj specifičnoj vrsti radnika i seljaka i njihovom kretanju na liniji poljoprivreda—industrija, selo—grad.³⁹

³⁸ S ovakvim pristupom obrađen je Zagreb u radu *M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918—1931*, Zagreb 1973, 67 i 72, te neki drugi gradovi i područja iste autorice (v. Bibliografija u ČSP, 1983, 1, 134—138). Isti pokušaj učinio je *Tonči Štitić* u doktorskoj disertaciji »Sindikalni pokret u Dalmaciji 1929—1941. s obzirom na politiku KPJ«, koja je obranjena 28. XII 1985. na Filozofskom fakultetu u Zadru.

³⁹ Rad *C. Kostića, Industrijski radnici*, ima sociološki karakter s vrlo malobrojnim opservacijama na prošlost i primjenom metafizičke metode koja je pretrpjela veoma ostru kritiku u jugoslavenskoj historiografiji (*B. Milić-Krivodoljan, Dr C. Kostić, Istoriski zapisi*, 1958, 405—418, i *R. Bičanić, Dr Cvetko Kostić, Seljaci industrijski radnici, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1956, 96—97). Svi ostali autori obrađuju taj problem s aspekta agrarne prenaseljenosti, te se i poslijeratni istraživači samo nastavljaju na opise suvremenika (vidi *M. Matićka, Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918—1941. godine u našoj po-*

Prijelaz seljaka u industrijske radnike, a još više postojanje znatnog broja radnika-seljaka proces je dugog trajanja, koji ni do danas nije potpuno završen i koji će možda i ostati specifikum našega društva. Živeći na selu, a radeći stalno ili povremeno u industriji ili na velikim poljoprivrednim posjedima, na radnike-seljake utjecali su ne samo selo već i grad i tako se razvio na našem teritoriju tip seljaka s klasno izraženom sviješću radnika.

Sociolog Stipe Šuvar uočio je da se taj sloj počeo formirati onda kada su se prve tvornice počele graditi u selima sjeverne Hrvatske, i da je to u nekim krajevima bilo prije 150 godina, a u nekima tek danas, te da 1961. godine 26,6% stanovnika Jugoslavije stječe dohodak radom u poljoprivredi i izvan nje.⁴⁰ S obzirom na teške prilike na selu, gdje je vladala glad za novcem, čini se da taj postotak u međuratnom razdoblju nije bio mnogo manji, s tom razlikom da su zaposlenja bila kratkotrajnija i nestalnija. To je svakako bitna razlika između prijeratnih i današnjih radnika ove vrste. Oni se u međuratnom razdoblju javljaju pod različitim nazivima: nadničari, sluge, poljoprivredni radnici, pečalbari, lučki radnici, zidari, mlinari,⁴¹ rudari i dr. U službenim statistikama međuratni radnici-seljaci često nisu ni iskazani kao radnici, već kao seljaci sitnog i malog posjeda. U životnoj dobi od 17 do 30 godina oni obično žive »dvostruko«⁴² — na *svom imanju*, čije prihode dopunjavaju zaradom *izvan svog imanja*. Nakon trideset godina života, obično se smiruju na selu, potisnuti mlađom radnom snagom, stasalom za dvostruki rad. Tu pojavu potvrđuje bez sumnje starosna dob radnika osiguranika u jugoslavenskoj privredi. U starijoj dobi ne samo da radna snaga sa sela nije mogla naći zaposlenje izvan poljoprivrede, već su se i pravi gradski radnici — ostarjeli i istrošeni — često vraćali na selo da tamo umru u svojoj zavičajnoj općini iz koje su davno otišli, primajući milostinju od općine ili živeći kod rođaka. Taj je proces bio posljedica nerazvijene za-

slijeratnoj literaturi, ČSP, 1/1974, 74—75, 83—85). Nekoliko značajnih doprinosa istraživanjima ponašanja seljaka-radnika dali su sociolozi (mislim u prvom redu na S. Šuvara, koji je u radu »Između zaseoka i megalopolisa«, Zagreb 1973, ukazao na svestrane promjene koje pod utjecajem poslijeratnih kretanja doživljava radnička klasa). Od radova ekonomskih historičara treba na prvo mjesto staviti djela M. Mirkovića i R. Bičanića, čiji radovi nisu danas samo historijsko-ekonomika djela već i historijski izvori. Svakako, treba spomenuti rad N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934, Beograd 1968, u kojemu je na jugoslavenskom nivou izvršeno povezivanje radne snage sela i grada i uočena uzajamna sudbina radnika i seljaka u krizi i njihova uzajamna korelacija (213). Tom je problemu posvećeno u ovom radu cijelo poglavlje.

⁴⁰ S. Šuvar, Između zascoka i megalopolisa, n. dj., 38—39.

⁴¹ U mlinu M. Peršića i drug u Virju, kapaciteta jednog vagona žita dnevno, tridesetih godina radilo je u vrijeme ljeta 16 radnika, uzetih iz redova seljaka i priučenih u toku više godina obavljanju mlinarskog posla. Zimi je mlin radio samo sa četiri radnika, a često je i mirovao, jer zbog ušurnog karaktera nije imao posla. Karakteristika da ni jedan radnik u tom mlinu nije bio pravi radnik, već da su svi bili seljaci-radnici s malim seoskim posjedom nije iznimka već pravilo za tu vrstu radne snage. A tako je bilo i s drugim vrstama radnika.

⁴² Prema tome je proces dihotomije selo-grad počeo i prije NOB-a, te zato treba korigirati saopćenje I. Graovca, koji je početak toga procesa stavio u period NOB-a (I. Graovac, Izvještaj o radu Pete sekcije kongresa historičara Jugoslavije, ČSP, 3/1973, 212).

štite radnika u Jugoslaviji, koja za čitavo vrijeme svoga postojanja nije osigurala brigu društva za ostarjele radnike, iako ju je proklamirala Zakonom o zaštiti radnika iz 1921. godine, koji je bio izrađen u vrijeme vrlo jakog revolucioniranja radničke klase prvih godina nakon prvoga svjetskog rata.

Život radnika-seljaka bio je podnošljiviji i znatno bolji od života čistog radnika proletera.

Glavna veza između sela i grada bila je u međuratnom razdoblju radna snaga, jer je u svemu drugome suprotnost između sela i grada bila golema i iz godine u godinu sve se više povećavala. Selo je živjelo sa svojom seoskom tradicijom, a grad je bio pun infiltrata modernoga kapitalističkog svijeta. Neravnomjeran razvitak proizvodnih snaga u ta dva medija doveo je do toga da je grad, i u njemu locirana industrija, živio na račun eksploatacije sela i njegove jeftine radne snage.

Veoma je uvriježeno mišljenje da je radništvo jedina pokretačka snaga radničkog pokreta i da je seljaštvo »medusloj«, »zaostali sloj kapitalistički orijentiran« i slično, a svi ti razni epiteti dodavani seljaštvu potječu još od Marxovog vremena i njegova nedovoljno definiranog odnosa prema seljaštvu. Stipe Šuvar dao je detaljan prikaz odnosa marksističke literature o seljacima, utvrdivši kao glavno da se u uvjetima kapitalizma, do tada više-manje homogena klasa seljaka diferencira na slojeve sitnog, srednjeg i bogatog seljaštva.⁴³ Položaj seljaka sitnog i malog posjeda — kao i položaj radnika — veoma je nesiguran i nestalan, a prijelaz sitnog seljaka u bezemljaša, a ovog u gradskog radnika veoma čest, te su te dvije kategorije veoma bliske u određenim uvjetima. Takvi su uvjeti bili osobito potencirani u doba privrednih depresija, kada je frekvencija radne snage na liniji selo-grad i obratno bila veoma živa. Zato mislim da male i sitne seljake — iako nisu jasno klasno diferencirani u svim privrednim situacijama — treba svrstati u mješovitu klasnu grupu, kako je to učinio Wittold Kula.⁴⁴ Okarakteriziranje seljaštva kao srednje klase nikako ne bi odgovaralo realnosti njihova položaja, jer seljaci-radnici nisu sredina između kapitalističke klase i proletarijata, već veza između radnika i siromašnih seljaka.⁴⁵ To potvrđuje i jedna poslijeratna sociološka anketa provedena među radnicima od kojih je većina smatrala da su seljaci grupa najbliža radničkoj klasi.⁴⁶ Svakako da takav tretman zahtijeva da se seljaci ne promatraju cjelovito kao jedna grupa, već da se uvijek odvajaju seljaci bezemljaši, te seljaci sitnog i malog posjeda od srednjaka i kulaka, jer stajali su na klasno suprotnim pozicijama. Dok su prvi revolucionarni i blizi radničkoj klasi, drugi se odlikuju izuzetnom reakcionarnošću.

⁴³ S. Šuvar, Između zaseoka i megalopolisa, n. dj. 36—37.

⁴⁴ W. Kula, Problemi e metodi di storia economica, Milano 1972, 426 (prijevod s poljskog).

⁴⁵ Bliskost seljaka malog posjeda i seoskog proletarijata radnicima ističe i Ljeviča na Vukovarskom kongresu Komunističke partije 1920. godine (M. Marković i M. Nedić i drugi) (usp. Z. Jovanović, Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu, zbornik: Drugi kongres KPJ, Vukovar 1920, Slavonski Brod 1972, 168).

⁴⁶ M. Ilić, Radnička klasa Jugoslavije i globalno jugoslovensko društvo, Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije, Beograd 1963, 73; 24,19% anketiranih radnika dalo je tu izjavu.

9.

Vidjeli smo da je 1934. među socijalno osiguranim radnicima bilo 47.099 osoba koje možemo nazvati radnicima-seljacima, a ako uzmemo u obzir čitavu radničku klasu tada se taj broj svakako kretao oko 126.108 osoba. Zapravo radnika-seljaka bilo je više nego što možemo dokazati kvantitativnim brojkama, i to stoga što je radništvo primarnih djelatnosti bilo gotovo stoprocentno radništvo te vrste. Uz to, seljak u pasivnim krajevima nije mogao preživjeti na škrtój, pasivnoj zemlji, a sitni seljak u istočnoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj nije raspolagao s dovoljno zemlje. Josip Selak, direktor Petrinjske parne pilane d. d., izjavio je službeno 1936. godine da ni 50% pučanstva Jugoslavije ne živi od zemlje, i da im je glavna zarada radnička nadnica. »Ogromne mase našega naroda u brdovitim i neplodnim krajevima ne žive više od 3—4 mjeseca od priroda svoje zemlje, te im je glavna zarada radnička nadnica. To je najveća naša sirotinja, nije ni seljak, nije ni stručni radnik, a broje ga među zemljoradnike što on nipošto nije.«⁴⁷ Čak i u plodnom požeškom kotaru od 667 seoskih domaćinstava 345 se pomagalo nadnicom.⁴⁸ A kada je tako bilo u plodnoj Slavoniji, drugdje je taj trend morao biti još jače izražen. Prema službenim izvještajima u sušačkoj luci od 1600 radnika koji su radili kao lučki radnici samo je 15% tih radnika bilo iz Sušaka, 35% ih je dolazilo iz bliže okolice, a sav ostatak iz pasivnih krajeva Primorja i Like. Poslodavci su smatrali da je samo 20% lučkih radnika Sušaka stalno radništvo kojemu je nadnica jedini izvor prihoda, a ostalih 80% da radom u luci nadopunjavaju svoje osnovne prihode.⁴⁹ U Zagrebu je sve do krize seljacima-radnicima također negiran status radnika.⁵⁰

Prema radnicima-seljacima imalo je i radničko zakonodavstvo stare Jugoslavije sličan stav, osobito prema poljoprivrednim radnicima, koji nisu imali pravo ni na socijalno osiguranje. Smatralo se da poljoprivredni radnici-seljaci imaju poguban utjecaj na radne odnose ostalih kategorija radnika i uopće na narodnu privredu, zanemarujući svoje seosko imanje, a slabo radeći u industriji, gdje je produktivnost bila niska ali zbog drugih razloga, te da niskom zaradom oduzimaju kruh stalnom radniku. God. 1939. ustalilo se mišljenje da na radnički posao ne treba puštati seljake kojima to nije veoma potrebno i da im ne treba davati radničke knjižice.⁵¹

⁴⁷ J. Selak, U čemu je naš socijalni problem, Jugoslovenski državni almanah, Beograd—Zagreb 1936, 22.

⁴⁸ V. Bakarić, Nekoliko riječi o perspektivama napredka naše seljačke domovine, *Izraz*, 1939, 397.

⁴⁹ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 208.

⁵⁰ Vidi pobliže M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba..., n. dj., 132—133.

⁵¹ O problemu radničkih knjižnica, *Vjesnik Radničke komore u Zagrebu*, 1941, 52—53. Taj referat dra Zvonimira Vinkovića, tajnika Radničke komore, bio je održan na sjednici glavne uprave za posredovanje rada Banovine Hrvatske, 27. VIII 1940. u raspravi o izdavanju radničkih knjižica.

Mnogim poslodavcima nije bilo u interesu da se provede izolacija radnika-seljaka od pravih radnika. Radnici-seljaci omogućavali su niskim zaradama industriji i ostaloj privredi da radi s neobično niskim proizvodnim troškovima i da tako niskom cijenom bude konkurentna stranoj uvezenoj robi, kao i da se probije na evropsko tržište. Mislim da je točan zaključak Stevana Kukoleče koji je, na temelju istraživanja radne strukture predratne industrije Jugoslavije, došao do zaključka da jugoslavenska privreda svoje održanje zahvaljuje upravo dihotomnosti zaposlenja sitnih i malih seljaka (rad na njivi i rad u tvornici ili paralelno obavljanje oba posla).⁵²

Treba istaći da nisam potpuno odgovorila na pitanje koliko je bilo radnika-seljaka u privredi sjeverne Hrvatske. Mislim da je točan odgovor nemoguće dati s obzirom na raspoložive podatke. Seljaci-radnici nekvalificirani su radnici i nadničari, i predstavljaju glavnu radnu snagu sjevernohrvatske privrede. Godine 1940. na burzama rada na području Banovine Hrvatske tražilo je zaposlenje 64.899 nezaposlenih poljoprivrednih radnika i 57.061 nekvalificirani radnik, što su uglavnom sve radnici-seljaci.⁵³ Ako uzmemo da je gotovo isto toliko bilo zaposlenih seljaka-radnika (kao radnici osigurani po socijalnom osiguranju i poljoprivredni radnici van osiguranja), uključujući tu i one koji su se nalazili na privremenom radu u inozemstvu, tada dolazimo do zaključka ne samo da je porijeklo radničke klase seljačko, već i da je dobrim dijelom radnička klasa bila još uvijek seljačka. Članovi malih seoskih domaćinstava bili su glavni rezervoar radne snage za čitavu privredu, a pravi radnici bili su dobrim dijelom samo kvalificirani i polukvalificirani radnici.

10.

Jugoslavija je bila agrarna zemlja s veoma visokim postotkom poljoprivrednog stanovništva. Prema popisu stanovništva, poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji činilo je 1921. godine 78,8% stanovništva, 1931. godine 76,6%, a 1938. prema istraživanjima D. Markovića 74,9%.⁵⁴ U sjevernoj Hrvatskoj situacija je bila slična, i 1931. godine 75,33% ukupnog, a 75,12% aktivnog stanovništva Savske banovine živjelo je od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva.⁵⁵ Oto Frangeš je ustanovio znatno veći postotak poljoprivrednog stanovništva. Primijenio je rezultate ankete A. Benka Grada, koji je utvrdio da je nešto više od 50% industrij-

⁵² S. Kukoleča, Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata, *Ekonomist*, 3/1952, 65.

⁵³ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb 1940, 232.

⁵⁴ D. Marković, Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina, *Sociologija sela*, 1/1963, 44.

⁵⁵ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, IV, Sarajevo 1940, VIII—IX. Usporedivost s 1921. nije moguća, jer je 1921. popisan drugačiji teritorij. Pa i za čitavu Jugoslaviju nije moguće uspoređivati postotak stanovništva aktivno zaposlenog u poljoprivredi zbog primjene drugačijih kriterija prilikom popisa (usp. M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije, 1918—1941, Zagreb 1950, 16).

skog radništva bilo zapravo seljaštvo, na sveukupne radnike, te je napisao 1938. da je u Jugoslaviji 82% ukupnog stanovništva seljaštvo.⁵⁶

Međutim, oba su procenta neobično visoka i tako visok postotak agrarnog stanovništva ne bi bio moguć da nije postojala agrarna prenaseljenost i da Jugoslavija, a osobito Hrvatska, nije bila agrarna zemlja ne srednjeg posjeda — kako se obično iskazivalo — već agrarna zemlja sitnog i malog posjeda, kao i da prirodni prirast stanovništva na selu nije bio neobično visok.

U razdoblju 1921—1931. stanovništvo Savske banovine povećavalo se za 10,46 promila godišnje, što je bilo manje od jugoslavenskog prosjeka, ali svakako više od prirasta većine zapadnoevropskih zemalja.⁵⁷

U uvjetima takve agrarne prenaseljenosti, položaj je seljaštva svakako bio loš i neprekidno se pogoršavao uslijed socijalnog raslojavanja. Na duboke socijalne proturječnosti sela ukazuju i goleme razlike u nacionalnom dohotku po stanovniku. Tako, dok su 1938. godine seljaci-nadničari i sluga u Jugoslaviji činili 6,2% ukupnog stanovništva Jugoslavije, njihov je nacionalni dohodak bio samo 2,9% sveukupnog nacionalnog dohotka. Istodobno seljaci s posjedom do dva ha imali su u jugoslavenskom stanovništvu učešće od 20,3% stanovništva i 9,2% nacionalnog dohotka, a seljaci s posjedima od dva do pet ha učešće od 23,5% stanovništva i 14,1% nacionalnog dohotka. Sve te tri kategorije imale su u nacionalnom dohotku učešće od 26,2%, iako su obuhvaćale ravno polovicu jugoslavenskog stanovništva. Njihovo je učešće u nacionalnom dohotku bilo identično nacionalnom dohotku buržoazije, koja je u ukupnom stanovništvu imala udio od svega 5,3%.⁵⁸

⁵⁶ O. Frangeš, Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 11/1938, 8.

⁵⁷ Od 1921. do 1931. stanovništvo Jugoslavije povećalo se za 15,9% ili za 15,9 promille godišnje. Usp. pobliže M. Mirković, *Ekonomska struktura...*, n. dj., 16—17.

⁵⁸ I. Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938.* Zagreb 1970, 143.